

УДК: 37.017. 925

Калдыбаева Айчүрөк Токтополотовна, Бостонова Карлыгач Усеналиевна

педагогика илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы КМУнун

Педагогика кафедрасынын башчысы.

И. Арабаев атындагы КМУнун магистранты

Калдыбаева Айчурок Токтополотовна, Бостонова Карлыгач Усеналиевна

доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики

Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева.

магистрант Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева.

Kaldybaeva Aichurok Toktopolotovna, Bostonova Karlygach Usenaliyevna

doctor of Pedagogical Sciences, Professor, head of the Department of Pedagogy Kyrgyz

State University named after I. Arabaev.

Master's student of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev

ЭМГЕК – ЭЛДИК ТАРБИЯНЫН НЕГИЗГИ КАРАЖАТЫ КАТАРЫНДА ТРУД – ГЛАВНОЕ СРЕДСТВО НАРОДНОГО ВОСПИТАНИЯ LABOR - THE MAIN TOOL OF THE FOLK EDUCATION

Аннотация: Өсүп келе жаткан жаш муундарды элдик педагогиканын салтына карай калыптандыруу, аларга эмгектин маңызын жана анын коом турмушундагы маанисин түшүндүрүү, аларды билим менен байытуу, аларды элдик жүрүм-турум эрежелерине көнүктүрүү, эмгекке үйрөтүү идеялары элдик оозеки чыгармачылыкта жана элдик майрамдарда кеңири учурайт. Элдик жомоктор, макал-лакаптар жана элдик майрамдар эмгекчилдик сапаттарды, бийик адамгерчилик касиеттерди калыптоодо чоң мааниге ээ. Алар баладагы эмгекчилдикти, чыгармачылык менен элестетүүнү, фантазияны өнүктүрөт. Эмгек майрамдары ар дайым ыр, музыка, спорттук мелдештер менен коштолуп, балдарды эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу мүмкүнчүлүк берет.

Аннотация. В фольклоре и народных праздниках широко распространены идеи формирования подрастающего поколения в традициях народной педагогики, разъяснения им сущности труда и его значения в обществе, обогащения знаниями, адаптации к правилам народного поведения, трудового обучения. Народные сказки, пословицы и народные праздники играют важную роль в формировании трудолюбия и высоких человеческих качеств. Они развивают у ребенка трудолюбие, творческие способности и воображение. Трудовые каникулы всегда сопровождаются песнями, музыкой, спортивными соревнованиями, что дает детям возможность лучше понять важность работы.

Annotation. In folklore and folk holidays, the ideas of forming the younger generation in the traditions of folk pedagogy, explaining to them the essence of labor and its importance in society, enriching knowledge, adapting to the rules of folk behavior, and labor training are widespread. Folk tales, proverbs and folk holidays play an important role in the formation of hard work and high human qualities. They develop the child's hard work, creativity and imagination. Labor vacations are always accompanied by songs, music, sports competitions, which gives children the opportunity to better understand the importance of work.

Түйүндүү сөздөр: эмгек тарбиясы, этнопедагогика, тарбиялоонун усулдары, тарбиялоонун формалары, жомок, макал-лакаптар, элдик майрамдар, нооруз майрамы.

Ключевые слова: трудовое воспитание, этнопедагогика, методы воспитания, формы воспитания, сказка, пословицы, национальные праздники, праздник Нооруз.

Key words: labor education, ethnopedagogy, methods of education, forms of education, fairy tale, proverbs, national holidays, Nooruz holiday.

Азыркы кыргыз турмушу күн санап социалдык-экономикалык жана нравалык (адептик) жактан өзгөрүп, улам жаңыланып келүүдө. Ушуга ылайык өсүп келе жаткан жаш муундарга татыктуу тарбия берүү коомдун негизги милдеттери болуп калууда. Ушундай шартта окумуштуулар арасында тарбия-таалим учурдагы тез өзгөрүп бараткан мындай коомдук-экономикалык шартка жараша гана эмес, түбөлүктүү баалуулуктарды багыт кылуу менен улуттук өзгөчөлүктөрдү, элдик дөөлөттөрдү туу тутуу зарыл деген көз караштар илимий негизде айтыла баштады. Мунун өзү элдин педагогикалык таалим-тарбия салттарына, идеяларына негизделип, мектепте окуу-тарбия иштерин жүргүзүүгө багыт берери шексиз.

Өсүп келе жаткан жаш муундарды элдик педагогиканын салтына карай калыптандыруу, аларга эмгектин маңызын жана анын коом турмушундагы маанисин түшүндүрүү, аларды билим менен байытуу, аларды элдик жүрүм-турум эрежелерине көнүктүрүү, эмгекке үйрөтүү идеялары элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири учурайт.

Алсак, “Манаста” балдарды эмгекке тарбиялоонун көп усулдары жана формаларын көрсөтүлөт, мисалы, бала Манас өтө кичине чактан Ошпур деген койчуга тарбиялоо үчүн берилет. Байлыгы ашып-ташкан хан Жакып эмне үчүн кенедей баласын алыстагы койчуга берип жатат? Бул келечекте баатыр болор баланын камын көрүү, бала канчалык алыс болсо, ата-энени, мекенди ошончолук сагынуу сезими менен өсөт; экинчиден, койчу баланы жумшап, эмгекчилдикке тарбиялайт, тамак-аш кайдан келерин бала жашынан түшүнөт. Бул ой тексттен мындай айтылат:

Баары сөзүн бай Жакып
Байбичеге сүйлөдү:
- Андасам балаң акыл аз,
Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
Тил азар деймин, динге кас.
Мал азабын балага
Бир тарттырып көрөлү,
Жайлоодогу койчуга
Алты ай малай берели,
Эркелетип олтурбай
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.
Малдын баркын билгизип,
Малай кылып киргизип,
Дүнүйө баркын билгизип,
Түк кап барып киргизип,
Ошпур деген койчу бар,
Оңдоп койсун ошолор [5, 68-б.].

Көрүнүп тургандай балада терс сапаттар (“акыл аз”, “жөнүн таппайт”, “дөөлөт мас”, “тил азар”, “динге кас”) пайда болуп, бала ошого калыптанып келе жатат, аны эми

ушундайда оңдоо керек, аны үчүн бала “эркелебесин”, “катыксын”, “сөөгү бышып катыксын”, “малдын баркын билсин”, “малай барып кирсин”. Кыргыздын тарбиялык эрежелери, кылымдар бою колдонуп келген этикалык кодекстери эми Манаска жардам берип, аны терс жолдон сууруп чыгып, оң жолго алып келиши керек. Жогорудагыдай эреже-нормалар эчен-эчен муундагы балдарды оң идеалдарга тарбиялоодо эмприкалык сыноодон өткөн, турмуш тажрыйбасында эчен-эчен колдонулган, кристаллдай тазаланган ыкмалар.

Педагогикалык элдик маданият кыйла деңгээлде элдик жомоктордо да топтолгон. Ар дайым эмгек даңкталып, жалкоолук айыпталып, инсандын асыл адеп-ахлактык сапаттары мактап ырдалап, ар дайыма акыл жана акыйкаттыктын жеңгендиги жөнүндөгү жомоктордун тарбиялык мааниси баа жеткис.

Жомоктор элдин мүнөзүн, психологиясын, турмуштук позициясын туюнтат. Алар “окуялардын жүрүшүн тууралап туруучу” элдин кыялын ишке ашырууга багытталган (Д. Писарев).

Жомоктор баладагы баалуу сапатты - чыгармачыл баамдоосун өнүктүрөт. Балдар жомок угуп, айтып берип жана өздөрү жомок ойлоп табуу менен көп нерсени ойлонушат, баамдашат, ар дайым эмгекчилдик, акыйкатты жеңип чыгуучу турмуштук жагдайлар менен өзөктөш байланышта келип чыгуучу образдарды түзүшөт.

Тоолуктардын тээ байыркы эмгек тажрыйбасынан жаралган жомоктор өзүнүн тарыхын өтүүсүндөгү узак жолду басып өтүп, адамдардын коомдук мамилелерин чагылдырды, эмгекчил элдердин колунан баскынчылардын курч куралы болду, элдин кайгысы менен үмүтүн чагылдырды, алардын эстетикалык керектөөсү болду, көркөмдүк жактан байыды, өркүндөп-өсүп, улуттук өзгөчөлүктөр менен көркүнө чыкты, элдик адабияттын алгачкы көчөттөрүнүн өсүшүнө негиз болду. Чындыгында эле, жомоктор элдик адабий чыгармачылыктарынын гана эмес, өзүлөрүнө тийиштүү болгон мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Бул боюнча академик А.Э.Измайлов мындай деп жазган: «Жомоктордо элге тийиштүү болгон адеп-ахлактык касиеттер сыйдырылган: Ата-Мекенди сүйүү жана коргоо, жамандык менен күрөшүүдөгү айгышкан баатырдык, эмгекти сүйүү жана чеберчилик, адептүүлүк, достукка жана чыгармачылыкка берилгендик ж.б. жомоктор элдик мүнөзүн, анын психологиясын турмуштук позицияларын билдирет» [3, 47-б.]. Демек, жомоктор дидактикалык чоң маани-маңызга ээ. Бардык жомоктор акыл-насаат айтуу менен кандайдыр бир моралдык чындыкты көрсөтөт. Көптөгөн жомоктордо элдик эмгектик идеалдар ачык, даана жана күчтүү сүрөттөлгөн. Мисал катары, дидактикалык мүнөздөгү бир жомокту карап көрөлү. Алардын биринде мындайча айтылат: бир кедей өлүм алдында үч уулун чакыртып алып, короодогу кайсы бир дарактын түбүнө, же бир жерге алтын көөмп койгонун, бирок, эч эстей албаганын айтып, ошол жерге көмгөн алтынды таап алсаңар байыйт элеңер дейт да көз жумат. Уулдары алтынды издеп короону бүтүндөй баарын казып чыгышат, бирок алтынды табышпайт. Анан алар ойлонушуп туруп, казылган жерге жүзүм өстүрүшөт. Жүзүм ар жылы жакшы түшүм берип, балдары аларды сатышып байып кетишет. Эми ошондо гана аларга атасынын айтканы түшүнүктүү болот, атасы эч качан алтын көмгөн эмес, ал балдарынын эмгекчил болуусун, жакшы эмгектенишин гана каалаган.

Ал эми «Така» аттуу жомокто атасы жалкоо, кежир, тил албас баланы кантип тарбиялагандыгы тууралуу мындайча айтылат. Бир жолу атасы 10 жаштагы баласы менен талаадан келе жатып жолдо жаткан эски таканы көрүп, баласына айтат: «Бул таканы алып ал». «Бул эски таканын мага эмне кереги бар», – деп баласы таң калат. Атасы эч нерсе айтпастан таканы алып, андан ары баса берет. Ошентип алар тез эле шаарга жетип келишет. Атасы баягы таап алган эски таканы темир устага сатып, анын акчасына чие сатып алат.

Анан баласына карап чиенден жеп коюп кете берет. Баласы да чие жегенди каалады, бирок сураштан уялды. Дагы бир аз өткөндө атасы бир чиени түшүрүп жиберди, артында бара жаткан уулу ошол эле замат чиени жерден алып жеди. Ушинтип атасы 10 жолу чиени түшүрүп жиберип, баласы жолу жерден алып жеди. Акырында атасы токтоп туруп, колунда калган чиени баласына берди да, мындай деди: «Мына көрдүңбү, балам, сен бир жолу ийилип таканы алгандан жалкоолондуң эле, ал эми мен аны сатып, акчасына алган чиеге 10 жолу ийилдиң. Эми эсиңе тут: «Эгер сен жеңил ишти оор деп эсептесең, анда сен андан дагы оор ишке учурайсың, эгер сен аз нерсеге канааттанбасаң, анда көп нерсеге жетишпейсиң».

Мындай мисалдардан элибиз жомоктордун каармандарына эң жогорку эмгекчилдик сапаттарды, бийик адамгерчилик касиеттерди ыйгарышканына күбө болубуз. Жомоктор баладагы эмгекчилдикти, чыгармачылык менен элестетүүнү, фантазияны өнүктүрөт. Балдар жомокторду угуу, кайра айтып берүү менен образдарды өзүнө сиңирип, алардын каармандарын, элестетишет, өзүлөрүнчө туурашат, элдик идеяларды өркүндөтүшөт жана жан дүйнөсүндө кайра түзүшөт.

Кыргыздын элдик чыгармалары төмөндөгүдөй маани-маңызга ээ. Кыргыз эл жомокторунда дайыма башкы персонаж катарында ар түрдүү жаныбарлар – ат, эшек, кумурска, кене ж.б. берилгендери бар. Булар көчмөндүк турмуштук шарттарга байланыштуу экендиги талашсыз. Бул образдарда аллегориялык формада адамдагы эмгекчилдик, жалкоолук айтылган. Мындай эпитеттер жомоктун каарманынын образын ачууга өбөлгө түзөт.

Макалдар жана ылакаптар элдик педагогиканын эң активдүү жана кеңири тараган эстеликтеринин бири. Эл өзүнүн көп кылымдык социалдык-тарыхый тажрыйбасын макал, ылакаптарга жалпылап, аны негизделген, учкул сөз түрүндө айткан. Эл өзүнүн көп кылымдык тарыхында көптөгөн муундарды үй-бүлөлүк тарбиялоо практикасынан педагогикалык жагдайдагы бардык баалуулуктарды тандап алган жана сабак болорлук учкул сөз формасында туюнткан. Мына ошол макалдар жана ылакаптарда элдин жаштарды эмгекке туура мамиле кылууга багыттоочу педагогикалык көз караштарды топтогон.

Мисалы, эмгектин ролу адамдардын өз ара мамилелеринин материалдык негизи гана болбостон, жогорку адеп-ахлактык да фактор болгон. Ал төмөнкүдөй кыргыз эл макалдарында айкын көрүнөт: “Кетмен чапасаң нан жок, кайратмандык кылбасаң мал жок”, “Бакыт ачкычы эмгекте”, “Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт”, “Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат”, “Акылыңдан адашсаң, эмгек менен дарылан” ж.б.

Тарбиянын эмгек жана турмуш менен байланыштуулугу жөнүндө: «Эмгексиз бакыт жок», «Эмгекти барктасаң-эмгек сени даңазалайт», «Болот отто, адам иште чыңалат», «Байлыктын атасы – жер, энеси – эмгек», «Соко кармаган ач калбайт», «Кылганың башка үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн», «Оокат-аш ичкенде шашылба, бирок ар иште шамдагай бол». Мындай макалдар балдарды сөзсүз түрдө эмгектенүүгө, ата-энелерге кол кабыш кылууга, ар бир берилген ишти туура, так, ак ниеттүүлүк, ирет-тартиби менен аткарууга түрткү берет. Анткени, ата-бабаларыбыз жаштарды эгин жыйноого, кой кыркууга, мал багууга ж.б. иштерге активдүү катышуусун талап кылган. Жалкоолукка, бекерчиликке көнүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Макалдар жана ылакаптар элдин эмгек тарбиясы жөнүндөгү көз караштарын туюнтуучу ойлонулган сунуштардын бүтүндөй комплексин камтыйт. Алсак, “Иши жоктун ашы жок”, “Ашың болсо, кашың болот”, “Эмгеги катуунун татканы таттуу”, “Түйшүгү болбой, түшүмү болбойт”, “Жалкоонун шылтоосу көп”, “Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт

кетпейт башыңдан”, “Жаз – жарыш, күз – күрөш”, «Эмгексиз тиричилик жок», «Эмгек – жашоонун булагы», «Ааламдын туткасы – эмгек», «Эмгек – жашоонун эрежеси», «Акылың болсо, азамат, аштык айдап, мал баккын», «Жазында жаныңды кыйнабай, кышында казаның кайнабайт», «Иштебеген тиштебейт». ж.б. макалдар акылуу аталар насаат сөздөрүн айтып балдарга ибарат берип турушкан. «Мээнетин катуу болсо, тапканың таттуу болот», «Эр эмгегин жер жебейт», – деп акыл-насаат айтып, «балдарын эмгекчил болсо экен, ак эмгеги менен эч жерде кем болбой жашаса экен», – деп тилеп, эмгекти сүйүүгө көнүктүргөн, багыттаган. Ошондой эле, эмгек аркылуу балдарды адептүүлүккө үйрөткөн, адептүүлүк түшүнүктөрүн, ой жүгүртүүлөрүн өркүндөткөн.

Элдик майрамдар. Эмгектин моралдык жана эстетикалык таасирин эске алганда, өсүп келе жаткан жаш муундарга салттуу эмгек майрамдары кыйла чоң таасир берет. Эмгек майрамдарын айкалыштырып, туташ бирдиктүүлүктө жүргүзүлгөн. Бул болсо эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу жол мүмкүнчүлүк берет. Эмгек майрамдары балдар үчүн улуу жана кичүү, урматтуу жана ардактуу, эмгекчил жана дилгир сыяктуу адептик түшүнүктөрдү ажыратып билүүчү чөйрө катары кызмат кылган.

Улуулардын жерге, адамдарга, өзү жашаган жердин жаратылышына камкор мамилеси, майрамдын катышуучуларынын эмгектик, физикалык жана эстетикалык сапаттарына элдин татыктуу баа бериши өсүп келе жаткан муундун өзү жашаган жерге болгон сүйүү сезимин козгогон, кыйла жакшы таасир калтырган.

Улуттук нооруз майрамы эмгекке тарбиялоонун маанилүү каражаты. Эмгек майрамдарынын ар кандай жана мазмундуу үрп-адаттары эмгекке, адеп-ахлактык, эстетикалык жана дене тарбияга багытталган [4]. Эгерде ушул майрамдардын мазмунуна кайрылсак, алар чындыгында биздин жүрөгүбүздө өзгөчө орунду ээлейт жана коомдун ар бир ак ниет мүчөсү алардын кайра жаралуусуна катышууга аракет кылат. Бул иш-чаралар элдик үрп-адаттарды калыбына келтирүүгө да багытталган жана билим берүү процессине таасир этүүгө жана билим берүүнүн бардык чөйрөлөрүндө из калтырууга багытталган. Жаштардын жүрүм-турумунун салтанаттарына катышкан учурда алардын эмгек сапаттарын калыптандырууга майрамдар чексиз жардам берет. Ушул ойлорду тастыктоо үчүн Нооруз майрамына токтололу. "Нооруз" майрамы элибиздин каада-салттарынын бири. Жаз мезгилинде, жаратылышты калыбына келтирүү мезгилинде жана анын жүрүшүндө, биринчи кезекте, "жазгы бороздорду салуу", "дыйкандын пирине сыйынуу" жана башкалар аткарылат. Алар жаш муундун күжүрмөн эмгегине салым кошушат, улуттук экономиканын өнүгүшүн жана экономикасынын өсүшүн камсыз кылышат. Аны менен катар бул майрам өспүрүмдөргө жана жаштарга дем берет. Аларды жазгы талаада иштөөгө түрткү берет. Дал ушул мезгилде жазгы айдап себүүгө даярдык көрүүдөн баштап, коомдук тапшырмаларды жана өндүрүштү, материалдык байлыкты аткарууга чейинки ар бир адам руханий бийиктикке жеткен система байкалат. Ушул көз караштан алганда, ушул тапта жаштарды эмгекке тартуу алардын ичиндеги эмгек сапаттарын пайда кылышы мүмкүн. Нооруз майрамы эмгекке тарбиялоонун өзөгү (булагы) деп эсептелген түрк тилдүү элдердин майрамдары. Мындай элдик каада-салттарды изилдөө абдан пайдалуу, анткени көптөгөн өспүрүмдөр жана кыздар бул майрамды жана ата-бабаларыбыздын үрп-адаттары жөнүндө жетиштүү билишпейт.

Эмгек майрамдары ар дайым ыр, музыка, спорттук мелдештер менен коштолчу. Бул болсо эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу жол менен мүмкүнчүлүк берет. Эмгек майрамдары балдар үчүн улуу жана кичүү, урматтуу жана ардактуу, эмгекчил жана дилгир сыяктуу түшүнүктөрдү ажыратып билүүчү чөйрө катары кызмат кылган [6, 42-б.].

Улуулардын жерге, адамдарга өзү жашаган жердин жаратылышына камкор мамилеси, майрамдын катышуучуларынын эмгектик, физикалык жана эстетикалык сапаттарына эл калыстарынын татыктуу баа бериши өсүп келе жаткан муундун өзү жашаган жерге болгон сүйүү сезимин козгогон, кыйла жакшы таасир калтырган. Өсүп келе жаткан жаш муундардын патриот, ыймандуу-адептүү болушуна багыттаган жана аларды улуу иштерге, асыл ойлорго түрткөн. Ошентип, кыргыз элдик педагогикасы балдарды эмгекке тарбиялоонун соолбос булагы, ошону менен бирге, акыл жана адеп тарбиясынын башаты болуп эсептелет. Кыргыз эли көчмөн турмушта жашагандыктан, ар түрдүү кыйынчылыктарда кайраттуу болуп, жаратылыш кубулуштарына даяр болуп, аларды алдыртан андап түшүнүүгө аракеттенген. Себеби жаратылыш адамдагы гуманисттик туюмдарынын пайда болушунда чоң ролду ойнойт жана ойномокчу. Ошондой эле, элдик оозеки чыгармачылыкта жаратылыш адам үчүн бир гана билимдин объектиси болбостон, адептик мамилелердин да негизи экендиги белгиленген. Адам баласы жаратылыштан гумандуулукту, патриоттукту, адеп-ахлактык жана эстетикалык сапаттарды сузуп алган. Жаратылыш – ойлордун, турмуштун булагы. Адам өмүрү агып өткөн суудай болорун, ал эми жаратылыш түбөлүктүү болорун салыштыруу менен, элдик акылмандык адамзатты дайыма тынчтыкта, тендикте, достукта, биримдикте жана бирин-бири түшүнүү менен жашоого үндөйт, чакырат.

Балага эмгек тарбиясын берүү – бул турмуштук зарылдык. Эмгек тарбиясынын негизги белгилери: иштемчилдик, кайратуулук, чыдамкайлык, үлгүлүү жүрүм-турум, ж.б. Акыл – эстүүлүк сыяктуу эле сапаттарынын башаты экендигин эске алып, анын негизи болгон элдик таалим-тарбиянын бул түрүндө өз алдынча элдик педагогикалык категория болуу менен, жүрүм-турум, адамдык аброй, ариет, ички сапат, нарк-насил, рухий дүйнөсү инсанда сыйдырылган бекем элдик норма катары бааланып, калыптанган болуу керек.

Демек, эмгек тарбиясынын өзүнө тиешелүү белгилери бар, ал: чыдамкайлык, эртүүлүк, кайратуулук касиеттерге ээ жана эмгек тарбиясына коюлган талаптарды так аткарган баланы биз эмгекчил бала, деп айтууга толук акылуубуз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Апышев Б.А. Народные традиции и их использование в трудовом воспитании старшеклассников: Автореф, дисс. канд.пед.наук. – М., 1974. – 23 с.
2. Атангулов У.Ш. Педагогические условия использования идей и опыта народной педагогики в трудовом воспитании школьников: Автореф. дисс.канд.пед.наук. – Уфа, 1993. – 21с.
3. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1981.
4. Калдыбаева А.Т., Пак С.Н., Дюшеева Н.К. Этнопедагогика / Учебное пособие. – Бишкек, 2011. – 132 с.
5. Манас: Героический эпос кыргызского народа. 4 книга. По варианту С. Орозбакова. Институт литературы и искусства. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 672 с.
6. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогика тарыхынын очерктери. – Бишкек, 1997. – 388 б.

Рецензент: п.и.д., профессор Чоров М.Ж.